

(p. 158). Deze conclusie is opmerkelijk in het licht van de gestelde doelstelling van het boek, aan te tonen dat de visserij niet verdween. Strikt genomen is de Zeeuwse visserij weliswaar niet meteen verdwenen na het uitbreken van de Tachtigjarige oorlog en er is altijd wel een bescheiden vorm van visserij blijven bestaan, maar uiteindelijk stelde het toch betrekkelijk weinig voor. In het als Conclusies gedoopte slothoofdstuk wordt dit desondanks genuanceerd. Enerzijds wordt geprobeerd aan te tonen dat het toch wel mee viel en dat bijvoorbeeld de ‘visserij op gezouten vis’ in Zierikzee groeide in deze periode. Deze groei heeft de achteruitgang van de visserij als geheel echter niet kunnen stoppen. Anderzijds wordt gezegd dat er ook andere factoren waren die het belang van de Zeeuwse zeevisserij hebben verminderd, zoals de verschuivingen van de interesses van investeerders. De vraag is echter of deze verschuivingen ook niet deels zijn gerelateerd aan oorlog of kaperij.

Wat moeten we nu vinden van dit boek? Feitelijk is het niet gelukt om de stelling dat de zeevisserij in Zeeland door oorlog en kaperij zo goed als is verdwenen te weerleggen. Verwacht ook geen theoretische analyses van veranderlijkheid van relaties in termen van sociale of financiële netwerken, van de positie van de bedrijfstak als afhankelijke van natuurlijke, politieke, culturele of economische determinanten of van de positie van Zeeland als perifere regio. De studie is empirisch van aard en ontleent zijn waarde derhalve aan het bijeenbrengen van gegevens, ook kwantitatief, over de Zeeuwse visserij, over vangsten, kapingen, baten, kosten, prijzen, afzet en betrokken personen en instanties. Het is een nuttige aanvulling op de bestaande literatuur over de visserij en Zeeland, niets meer en niets minder.

Henny J. van der Windt
Rijksuniversiteit Groningen

Piet de Rooy en Henk te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2005) 238 p. ISBN 9028421041

In de nog betrekkelijk korte periode na de dood van Pim Fortuyn en de ondergang van de paarse regeringscoalitie is al een opmerkelijke hoeveelheid literatuur verschenen die enige duiding wil geven aan de maatschappelijke en politieke revolutie die zich in 2002 in Nederland heeft voltrokken. De journalisten J. Chorus en M. de Galan openen de reeks met *In de ban van Fortuyn: reconstructie van een politieke aardstok* (Amsterdam 2002). Na hen volgden de socioloog D. Pels (*De geest van Pim: het gedachtegoed van een politieke dandy*, Amsterdam 2003); de politiek filosoof S.W. Couwenberg (*Opstand der burgers: de Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*, Budel 2004); en de journalist/historicus H.A. Wansink (*De erfenis van Fortuyn: de Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers*, Amsterdam 2004). Begrijpelijkerwijs richtte de aandacht in deze studies zich vooral op het leven, het denken en de nalatenschap van Fortuyn. Met het hier te bespreken boek van de historici P. de Rooy en H. te Velde is er nu ook een studie over – wellicht – de andere hoofdrolspeler in het drama van 2002: de toenmalige minister-president Wim Kok. Het zijn eigenlijk twee studies, want de auteurs schreven elk een hoofdstuk: Te Velde over de politieke en bestuurlijke stijl van Kok (52 p.) en De Rooy over de oorzaken van de ondergang van ‘Paars’ (75 p.). Daarnaast bevat het boek de weergave van een aantal gesprekken dat de auteurs voerden met Kok: hierin komt de oud-premier zelf uitvoerig aan het woord (85 p.). Een deel

van deze gesprekken is in 2005 uitgezonden in het kader van een televisieportret van Kok.

De Rooy beschrijft in zijn omvangrijke beschouwing hoe sinds de jaren zestig van de vorige eeuw in Nederland een samenleving ontstaat waarin enerzijds de individuele burger meer welvaart en vrijheid heeft dan ooit, terwijl anderzijds de mogelijkheden voor publieke beheersing van de burgers en van de samenleving sterk verminderen. De overheid en de gevestigde politieke partijen verliezen gezag, en zijn steeds minder in staat om de kwaliteit van bestuur en van maatschappelijke bescherming en verzorging te bieden die de burgers wensen. Maatschappelijke organisaties die op deze punten traditioneel een belangrijke aanvullende rol speelden, hebben aan belang ingeboet. Onder het eerste kabinet-Kok (1994-1998) krijgt de verzwakking van de overheid een extra impuls als de Partij van de Arbeid – altijd de partij van een sterke overheid – het liberale marktdenken omarmt en zich achter een niet altijd even doordachte privatisering van tal van publieke voorzieningen stelt. Tekenen van maatschappelijke onvrede – over wachtlijsten in de gezondheidszorg, over toenemende criminaliteit, over een algemene verruwing in de samenleving én over een aantal negatieve bijverschijnselen van een inmiddels onbeheersbare immigratie naar Nederland – worden gebagatelliseerd of tot taboe gemaakt. Het gevoel komt op dat ‘de politieke elite’ de burger niet meer serieus neemt. Het eerste kabinet-Kok weet een en ander nog te compenseren met een succesvol sociaal-economisch hervormingsbeleid, maar Koks tweede kabinet (1998-2002) slaagt ook daar niet in. De commotie na de aanslagen op het wtc in New York, op 11 september 2001, schept ten slotte een klimaat waarin Fortuyn al deze uiteenlopende onvrede kan aanspreken.

Veel van deze analyse is ook in de genoemde eerdere literatuur al te vinden, met name bij Wansink en Couwenberg. Maar De Rooy voegt daar twee punten van kritiek op Wim Kok aan toe. Ten eerste dat hij zich bij de noodzakelijke hervorming van het economische en maatschappelijke bestel onvoldoende verweerde tegen een ‘uitkleiding’ van de publieke sector. En ten tweede dat hij de burgers geen inhoudelijk perspectief bood dat ze met de ingezette maatschappelijke verandering had kunnen verzoenen. Te Velde stelt hier in zijn bijdrage – terecht – tegenover dat Kok door zijn eenvoudige afkomst wel degelijk gevoel had voor de problemen van de ‘gewone man’. Maar, vindt ook hij: vooral voor de direct aanwijsbare sociaal-economische problemen. Toen de oplossing van dat type problemen in 1998 goeddeels op de rails stond, toonde Kok in zijn tweede kabinetsperiode niet het vermogen om ook een opkomende minder grijpbare onvrede in de bevolking te onderkennen en te benoemen. Te Velde beschrijft Kok als een pragmatisch bestuurder met weinig gevoel voor ‘grote’ visies en ideologieën. De met Kok gevoerde gesprekken bevestigen dit in grote lijnen. De oud-premier erkent met name dat hij de sociaal-culturele problematiek rond de immigratie en de falende integratie van ingezetenen van niet-Nederlandse herkomst te laat heeft ingezien.

Beantwoordt dit boek uiteindelijk de vraag naar het waarom van de gebeurtenissen van 2002? Dat is moeilijk te zeggen. De oorzaak daarvan lijkt dat Kok zelf overduidelijk nog worstelt met wat hem en zijn tweede kabinet overkomen is. De beschouwingen van Te Velde en De Rooy vangen dat goeddeels op, en snijden hout. De auteurs bewaren ook afstand tot het eerder genoemde televisieportret, dat een wat meer hagiografische insteek had. Maar zij hebben klaarblijkelijk niet achteraf Kok nog eens geconfronteerd met hun bevindingen. Zo zit er veel in dit boek waarover de lezer graag ook de mening van de hoofdpersoon nog had willen weten. Het zou mogelijk weer

andere perspectieven hebben geopend. Kok zou in elk geval zijn mening slechts na hernieuwde zorgvuldige afweging gegeven hebben.

Jan Peet
Universiteit Utrecht

Dror Wahrman, *The making of the modern Self. Identity and culture in eighteenth-century England* (New Haven en London: Yale UP, 2004) 414 p. ISBN 0300102518

Tijdens de Franse Revolutie deed zich een opvallende verandering voor in de portretkunst. Terwijl vroege portretten van bijvoorbeeld Robespierre gekenmerkt worden doordat ze meer het karakter vertonen van een exemplarische volksvertegenwoordiger, hebben die van een paar jaar later een veel persoonlijker karakter. Dat hangt volgens Dror Wahrman samen met een fundamentele verandering in de opvattingen ten aanzien van persoonlijke identiteit. Volgens hem vond er ook hier een revolutie plaats, waarbij tevens concepten als ras, geslacht en klasse een nieuwe invulling kregen. De afbeelding op de omslag van dit boek is symbolisch voor de these van Wahrman: toneelkostuums die aan haken van een kledkamer hangen, daterend uit 1748. In de tweede helft van de achttiende eeuw raakte men er meer en meer van overtuigd dat achter iemands uiterlijk zich een ‘ware Zelf’ bevond of verschool. In deze tijd werd de nieuwe wetenschap van de fysiognomie ongekend populair. Boeken waarin werd uitgelegd welke karakters achter welke gelaatstreken scholen vlogen als warme broodjes de deur uit, zowel in Frankrijk als Engeland, de landen die centraal staan in deze studie.

De opvatting van voor circa 1800 duidt Wahrman aan als het ‘ancien regime of identity’. Tot die tijd werd persoonlijke identiteit gezien als fluide en vormbaar. Het is alsof men verschillende maskers kon opzetten, maar tevens, en daar gaat het om, dat er achter die maskers geen ‘echt’ innerlijk school. Het innerlijk, een onveranderlijk gegeven, was dan ook een uitvinding van de late achttiende eeuw. De achttiende eeuw werd in de aanloop naar die omslag in het denken over identiteit gekenmerkt door vele en heftige debatten en obsessies die ogenschijnlijk zeer uiteenlopend zijn, maar die volgens Wahrman met elkaar verbonden zijn. In diverse hoofdstukken komen die debatten uitgebreid aan de orde. Ten eerst is er het filosofische debat over identiteit, aangezwengeld door John Locke, die onder meer veronderstelde dat een en hetzelfde lichaam wakend en slapend een andere persoon was, de nachtmens en de dagmens. Later gaven tal van anderen, onder wie David Hume en Dr. Johnson hun commentaar op het probleem van wat nu precies de menselijke identiteit is. Maar het gaat Wahrman eigenlijk niet om de inhoud van dit debat. Voor hem is juist het feit dat er over deze kwestie gedebatteerd werd van belang, want dat geeft aan dat identiteit een *issue* was geworden.

Voor het onderbouwen van zijn these over de cultuuromslag rond 1800 heeft Wahrman vervolgens een aantal zeer uiteenlopende thema’s bestudeerd. Deze variëren van toneel en mode, tot minder voor de handliggende onderwerpen als het houden van bijen en vertalingen van klassieke auteurs. Hij laat elke keer zien hoe ver het vroegmoderne idee van persoonlijke identiteit van het moderne verwijderd is. Een van de meer voor de handliggende *case studies* betreft verwisseling van sekse op het toneel, populair tot in de late achttiende eeuw. De als man verklede vrouw was van oudsher een succesnummer in het theater, maar rond 1790 verminderde de waardering dras-